

ВІДДІЄСЛІВНІ NOMENA AGENTIS ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ: КОГНІТИВНО-ОНОМАСІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Г. А. Ярмоленко, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)

e-mail: gallihaya@ukr.net
ORCID: 0000-0001-9992-8594

У статті порушено одну з актуальних у лінгвістичній науці проблем – вивчення мотивації номінативних одиниць, зокрема потіпа agentis давньоруської мови. Дослідження мотиваційних відношень девербативів-іменників виконане в проєкції на когнітивне підґрунтя їхнього творення.

Аналіз фактичного матеріалу в когнітивно-ономасіологічному аспекті дає підстави стверджувати, що віддієслівні потіпа agentis давньоруської мови звичайно утворені внаслідок пропозиціо-диктумної, а саме предикатно-аргументної мотивації, що ґрунтовано на виборі мотиватора – дієслова певного семантичного класу з диктумної частини ментально-психонетичного комплексу. Під час номінації концепту ЛЮДИНА в слотовій позиції агента актуалізованими передусім виявилися зв'язки зі слотами предиката, позначеного дієсловом трудової діяльності.

Ономасіологічна структура низки найменувань людини містить конотативні характеристики, зазвичай негативні, а також імпліковані компоненти. Конотація дериватів найчастіше зумовлена конотацією дієслів-мотиваторів зі значенням поведінки. Імплікованим компонентом мотиваційної бази найменувань зі значенням агента є об'єкт. Однак не тільки імплікація, але й надмірність ілюструє семантичні можливості давньоруської мови, механізми інтерпретації нею дійсності в процесі називання.

Ключові слова: агентив, мотивація, ономасіологічна структура, ономасіологічна ознака, ономасіологічний базис, ментально-психонетичний комплекс, когнітивно-ономасіологічний аналіз.

Актуальність дослідження мотиваційних відношень номінативних одиниць зумовлена загальною спрямованістю сучасної мовознавчої науки на встановлення зв'язку системної та функційної природи мовних одиниць зі структурами й операціями мислення.

Поняття «мотивація» в лінгвістичній науці не нове. Традиційно ним оперують у словотворі й визначають як «формальне й семантичне взаємовідношення між синхронічно похідним словом та його твірним» [5, с. 352]. На думку О. І. Блінової, таке розуміння мотивації залишає поза увагою проблеми, пов'язані з роллю мовця та сферою свідомості, де якраз і відбувається осмислення зв'язків і співвідношень лексичних одиниць мови на основі різних асоціацій – за схожістю, суміжністю тощо [2, с. 14].

Розв'язанню цих проблем присвячена монографія О. О. Селіванової «Когнитивная ономасіология», що вийшла друком у 2000 році. У ній дослідниця обґрунтувала нову концепцію мотивації як наскрізної лінгвокогнітивної операції, результатом якої є формування ономасіологічної структури знака в проєкції на структуру знань про позначене, запропонувала нові параметри типології мотиваційних відношень, розробила методику когнітивно-ономасіологічного аналізу, а також модель ментально-психонетичного комплексу [8]. Ядро ментально-психонетичного комплексу становлять пропозиційні структури, що є фрагментом відносно об'єктивних істинних знань про позначуване. Комплекс містить також термінальну частину – фрагмент неістинних знань про об'єкт найменування, модус як оцінно-емотивний компонент і концептуальний план.

Цікаво застосувати цю методику для дослідження агентивних віддієслівних іменників давньоруської мови.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Матеріал, викладений у вищеназваній монографії та інших працях професорки О. О. Селіванової, став надійним підґрунтям для вивчення різних номінативних класів української, російської, англійської, французької,

польської мов, а також для аналізу номінативної та когнітивної природи фразеологізмів і паремій.

Зокрема, у збірнику наукових праць «Мовознавчий вісник» розміщено статті представників Черкаської когнітивно-ономасіологічної школи В. В. Калько, О. В. Коновалової, Г. В. Кочерги, Н. С. Рибалки та ін. У праці О. В. Коновалової йдеться про мотиваційні відношення ономасіологічної структури англійських ентонімів, їхньої семантики з фрагментом знань про позначене [6]. Стаття Н. С. Рибалки присвячена вивченню механізму асоціативно-метафоричної мотивації англійських номенклатурних найменувань ссавців [7].

В. В. Калько для інтерпретації й реконструкції значення паремійних знаків з опертям на структуру знань про позначене та різні психоментальні механізми етносвідомості розробила методичку когнітивного моделювання семантики паремій, що ґрунтована на концепції когнітивно-ономасіологічного аналізу фразеологізмів О. О. Селіванової [4].

Мета дослідження – з'ясувати особливості мотивації віддієслівних *nomina agentis* давньоруської мови в проєкції на когнітивне підґрунтя їх творення. Реалізація поставленої мети потребує розв'язання таких завдань: обґрунтувати методичку когнітивно-ономасіологічного аналізу девербативів-іменників з агентивним значенням; висвітлити особливості предикатно-аргументної мотивації цих похідних.

Матеріалом дослідження є віддієслівні іменники з агентивним значенням, дібрані з праці І. І. Срезневського «Матеріали для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам» [11]. Основний **метод** – когнітивно-ономасіологічний аналіз, для якого характерна інтегративна двовекторність дослідження: від слова до думки та від думки до слова. Його реалізують у два етапи. Першим є інтерпретація ономасіологічної структури похідних найменувань, що передбачає встановлення статусу ономасіологічної ознаки в структурі знань про позначене, ономасіологічного базису, його ролі у формуванні категорійної семантики деривата, зв'язку ознаки й базису з імплікованими компонентами мотиваційної бази в пропозиції чи асоціативному ряду, конотативних, акцентологічних характеристик, можливостей вторинного позначення.

Наприклад, ономасіологічна структура лексеми *блзнитель «обманщикъ»* – іменник чоловічого роду зі значенням особи (суфікс *-тель-*), яку характеризує дія *блзнити «обманывать»* (СДЯ, I, с. 113). Слово нейтральне, негативно-оцінне. Конотація похідного зумовлена конотацією твірного – предиката на позначення поведінки.

Другий етап передбачає моделювання структури знань про позначене, а саме ментально-психонетичного комплексу, що «інтегрує пропозиційну (істинну) інформацію з асоціативно-метафоричною, яка формується шляхом переінтеграції знань у термінах інших предметних сфер на підставі мисленнєвої аналогії, синестезії, образного сприйняття об'єкта» [10, с. 322].

Результати дослідження та їх обговорення. Проєктуючи різні знаки на ментально-психонетичний комплекс, О. О. Селіванова розробила нову когнітивно-ономасіологічну класифікацію мотивації. Залежно від статусу фрагмента структури знань про позначуване дослідниця виокремила такі її типи: пропозиційну, асоціативну, модусну, змішану, концептуально-інтеграційну [10, с. 402].

Віддієслівні *nomina agentis* давньоруської мови звичайно утворені в результаті пропозиційно-диктумної, зокрема предикатно-аргументної, мотивації, що ґрунтована на виборі мотиватора із зони істинної інформації про об'єкт, отриманої безпосередньо в процесі пізнавально-практичної діяльності номінаторів і представленої знаками в прямих значеннях [10, с. 166].

Категорію агентивності в науці про мову трактують досить широко. На наш погляд, основним критерієм виокремлення агента є семантичні маркери активного діяча-істоти. Одним із найбільш поширених агенсів, безсумнівно, є людина.

Закономірно, що аналіз предикатно-аргументної мотивації віддієслівних *nomina agentis* передбачає врахування й семантичної типології предикатів. На нашу думку,

доцільно використати функціонально-ономасіологічну класифікацію, запропоновану Ф. С. Бацевичем, як найбільш «когнітивну». У сфері агентивних відношень, репрезентованих дієсловами, дослідник розрізняє предикати фізичної діяльності, зокрема трудової, специфічної фізичної дії, характерних занять, фізіологічних дій і процесів; інтелектуальної діяльності (мисленнєвої, мовленнєвої); психічної; предикати, що означають соціальну діяльність: а) соціальні дії та процеси; б) соціальні міжособистісні, міждержавні й т. ін. відношення; в) поведінку [1, с. 118]. Варто зауважити, що межа між виокремленими типами не завжди чітка.

Найменування концепту ЛЮДИНА в слотовій позиції агента висвітлюють такі конекції з диктумною позицією мотиватора, як-от:

1. *Nomina agentis* – предикат, що означає трудову діяльність: *дѣльщикъ* «мастеръ, работникъ» (СДЯ, I, с. 791), *жатель* «жнець» (СДЯ, I, с. 846), *зиждатель* «строитель, создатель» (СДЯ, I, с. 978), *копачь* «копающий землю» (СДЯ, I, с. 1279), *ливѣць* «мастеръ, который льетъ монеты» (СДЯ, II, с. 20). Імплікованим компонентом мотиваційної бази двох останніх лексем є об'єкт. Цікаво, що не лише імплікація, а й надмірність здавна ілюструє в акті номінації семантичні можливості мови, механізми інтерпретації нею навколишньої дійсності. Наприклад, поняття «мастеръ, работникъ» позначене лексемами *дѣльщикъ* і *дѣлатель*. На нашу думку, тенденція до надмірності забезпечувала й забезпечує мовцям під час спілкування свободу вибору того чи того ономасіологічного базису для тієї самої ономасіологічної ознаки: *поклепникъ*, *поклепць*, *поклепщикъ* «клеветникъ» (СДЯ, II, с. 1107); *погоньщикъ*, *погонець* «гонець» (СДЯ, II, с. 1016); *покланьникъ*, *покланьтель* «поклонникъ» (СДЯ, II, с. 1105); *ошьльць*, *ошьльникъ* «отшельникъ» (СДЯ, II, с. 852) та ін.

2. *Nomina agentis* – предикат зі значенням специфічних фізичних дій і процесів, характерних занять: *гоудьць* «музикант» (СДЯ, I, с. 607); *пловць* «пловецъ» (СДЯ, II, с. 966); *отравьникъ* «отравитель» (СДЯ, II, с. 760).

3. *Nomina agentis* – предикат зі значенням фізіологічних дій і процесів: *обитатель* «житель» (СДЯ, II, с. 511); *отъходьникъ* «отшельникъ» (СДЯ, II, с. 822); *видѣтель* «зритель» (СДЯ, I, с. 256).

4. *Nomina agentis* – предикат, що позначає мисленнєву діяльність: *невѣжа* «незнающий» (СДЯ, II, с. 366).

5. *Nomina agentis* – предикат, що позначає мовленнєву діяльність: *повѣдникъ* «вѣстникъ» (СДЯ, II, с. 1008); *мълчальникъ* «наложивший на себя обѣтъ молчанія» (СДЯ, II, с. 204); *росповѣдникъ* «возвѣститель, проповѣдникъ» (СДЯ, III, с. 169).

6. *Nomina agentis* – предикат, що позначає психічну діяльність: *любитель* «amator» (СДЯ, II, с. 82); *ненавистьникъ* «ненавидящий, врагъ» (СДЯ, II, с. 399); *рачитель* «любящий, любовникъ» (СДЯ, III, с. 110); *распраценикъ* «разсѣянный» (СДЯ, III, с. 81).

7. *Nomina agentis* – предикат зі значенням соціальних дій і процесів: *наслѣдьникъ* «тот, кто долженъ наслѣдовать» (СДЯ, II, с. 334).

8. *Nomina agentis* – предикат, що позначає соціальні (міжособистісні, міждержавні) стосунки та відносини: *кръмилець* «воспитатель» (СДЯ, I, с. 1405), *наставникъ* «руководитель, учитель» (СДЯ, II, с. 336), *объзиратель* «надзиратель, начальник» (СДЯ, II, с. 564); *погжбникъ* «губитель» (СДЯ, II, с. 858); *поборникъ* «защитникъ» (СДЯ, II, с. 988).

9. *Nomina agentis* – предикат зі значенням поведінки: *блзнитель* «обманщикъ» (СДЯ, II, с. 111), *льстьць* «обманщикъ» (СДЯ, II, с. 70); *навадникъ* «клеветникъ» (СДЯ, II, с. 268); *наржжжникъ* «насмѣшникъ» (СДЯ, II, с. 324); *пакостьникъ* «злодѣй, мучитель» (СДЯ, II, с. 866). Ономасіологічна структура лексеми *лаатель* «коварный человекъ, навѣтникъ» (СДЯ, II, с. 14) містить ономасіологічну ознаку – дієслово-предикат *лаати*, ономасіологічний базис – суфікс *-никъ-*, що категоризує дериват як іменник чоловічого роду, імплікований квалітатив і конотативну характеристику.

Мотиваційна база віддієслівних *nomina agentis* давньоруської мови може містити імплікований компонент. Часто, про що вже йшлося раніше, ним є об'єкт: *питатель* «даючий *пищу*, даючий *жизнь*» (СДЯ, II, с. 943); *погонич* «даючий *работу*, над-смотрщикъ за *работой*» (СДЯ, II, с. 1017); *пастѣхъ* «пастухъ, сторож *стада*» (СДЯ, II, с. 886); *побѣдитель* «одержавший *верхъ*, преодолѣвший» (СДЯ, II, с. 992); *борьць* «сборщикъ *податей*» (СДЯ, I, с. 158).

Вибір ономасіологічних базисів під час формування девербативів-іменників зумовлений частиномовною належністю похідних, їхнім семантичним розрядом, граматичною категорією роду й регульований, як зауважує К. Г. Городенська, «семантичним контекстом дієслів» [3, с. 21]: субстантиви зі значенням «особа як виконавець дії, названої дієсловом» сформовані внаслідок поєднання основи мотиватора-предиката на позначення трудової, мисленнєвої, психічної діяльності, специфічних фізичних дій і процесів, соціальної поведінки тощо з ономасіологічними базисами, суфіксами *-ць-* (*дмьць*, *ведьць*, *льстьць*); *-тель-* (*жатель*, *зждатель*, *моучмтель*); *-никъ / ниц-* (*будникъ*, *мольвьница*, *нарѣжникъ*); *-ачь-* (*копачь*, *орачь*, *пльвачь*); *-щикъ-* (*извощикъ*, *прикащикъ*, *сборщикъ*) та ін.

Висновки і перспективи дослідження. Отже, вивчення віддієслівних *nomina agentis* давньоруської мови в когнітивно-ономасіологічному аспекті засвідчує, що ці похідні сформовані внаслідок предикатно-аргументної мотивації. Їхніми твірними є дієслова різних семантичних класів. Найбільш чисельною є група агентивних найменувань, мотивованих вербативами зі значенням трудової діяльності. Ономасіологічна структура низки найменувань людини містить імплікований компонент, конотативну характеристику. Застосування когнітивно-ономасіологічного аналізу відкриває перспективи подальшого дослідження мотивації інших номінативних і граматичних класів слів. Цікаво також порівняти мотиваційні особливості *nomina agentis* давньоруської та сучасної української літературної мови.

Список використаних джерел

1. Бацевич Ф. С., Космеда Т. А. Очерки по функциональной лексикологии. Львов : Свит. 1997. 392 с.
2. Блинова О. И. Явление мотивации слов. Томск : Изд-во Томского ун-та. 1984. 201 с.
3. Городенська К. Г. Семантичні функції дериваційних морфем. *Мовознавство*. 1987. № 1. С. 20–30.
4. Калько В. Українські паремії: семантика, синтактика, прагматика : монографія. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А. 2019. 562 с.
5. Клименко Н. Ф. Мотивація. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ : Українська енциклопедія, 2000. С. 352–353.
6. Коновалова О. В. Мотивація англійських ентонімів синтаксичної структури *Adj+N/O*. *Мовознавчий вісник*. Вип. 20. Черкаси, 2015. С. 55–60.
7. Рибалка Н. С. Антропоморфна метафоризація англійських номенів ссавців. *Мовознавчий вісник*. Вип. 12–13. Черкаси, 2011. С. 217–222.
8. Селиванова Е. А. Когнитивная ономасиология : Монография. Киев : Изд-во украинского фитосоциологического центра, 2000. 248 с.
9. Селиванова О. Світ свідомості в мові. Мир сознания в языке. Монографічне видання. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. 2012. 488 с.
10. Селиванова О. Сучасна лінгвістика : Термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
11. Срезневський И. И. «Материалы для Словаря древнерусского языка по письменнымъ памятникамъ». Т. 1. СПб. : Отд.-ние рус. яз. и словесн. Имп. АН. 1893. 1420 стб.
12. Срезневський И. И. «Материалы для Словаря древнерусского языка по письменнымъ памятникамъ». Т. 2. СПб. : Отд.-ние рус. яз. и словесн. Имп. АН. 1902. 1802 стб.
13. Срезневський И. И. «Материалы для Словаря древнерусского языка по письменнымъ памятникамъ». Т. 3. СПб. : Отд.-ние рус. яз. и словесн. Имп. АН. 1903. 1684 стб.

References

1. Batsevych, F. S., Kosmeda, T. A. (1997). Ocherky po funktsyonalnoi leksykologyy [Essays on functional lexicology]. Lvov : Svyt, 392 (in Ukr.).
2. Blynova, O. Y. (1984). Yavlenye motyvatsyy slov [Word motivation phenomenon]. Tomsk : Yzd-vo Tomskoho un-ta, 201 (in Ukr.).
3. Horodenska, K. H. (1987). Semantychni funktsii deryvatsiinykh morfem [Semantic functions of derivational morphemes]. *Movoznavstvo*, № 1, 20–30 (in Ukr.).

4. Kalko, V. (2019). *Ukrainski paremii: semantyka, syntaktyka, prahmatyka: monohrafiia*. [Ukrainian paremia : semantics, syntactics, pragmatics: monograph.]. Cherkasy : Vydavets Chabanenko, 562 (in Ukr.).
5. Klymenko, N. F. (2000). *Motyvatytsiia* [Motivation]. *Ukrainska mova. Entsyklopediia*. Kyiv : Ukrainska entsyklopediia, 352–353 (in Ukr.).
6. Konovalova, O. V. *Motyvatytsiia anhliiskyykh entomonimiv syntaktychnoi struktury Adj+N/O*. [Motivation of english entonyms of Adj+N/O syntactic pattern]. *Movoznavchyi visnyk*. Vyp. 20. Cherkasy, 2015. 55–60 (in Ukr.).
7. Rybalka, N. S. *Antropomorfna metaforyzatsiia anhliiskyykh nomeniv ssavtsiv* [Anthropomorphic metaphor in the motivation of english common (nomenclatorial) names of mammals]. *Movoznavchyi visnyk*. Vyp. 12–13. Cherkasy, 2011. 217–222 (in Ukr.).
8. Selyvanova, E. A. (2000). *Kohnytyvnaia onomasiyolohyia : Monohrafiya* [Cognitive onomasiology. Monograph]. Kyiv : Yzd-vo ukraynskoho fyotsotsyolohyicheskoho tsentra, 248 (in Ukr.).
9. Selivanova, O. (2012). *Svit svidomosti v movi. Myr soznanyia v yazyke*. Monohrafichne vydannia [The world of consciousness in language. Monograph]. Cherkasy : Vydavets Chabanenko Yu., 488 (in Ukr.).
10. Selivanova, O. (2006). *Suchasna linhvistyka : Terminolohichna entsyklopediia*. [Modern linguistics : a terminological encyclopedia]. Poltava : Dovkillia-K, 716 (in Ukr.).
11. Sreznevskiy, Y. Y. (1893). «Materialy dlia Slovaria drevnerusskoho yazyka po rysmennym pamiatnykam» [Materials for the dictionary of the old russian language on written monuments]. T. 1. SPb. : Otd.-nye rus. yaz y slovesn. Ymp. AN., 1420 (in Russ.).
12. Sreznevskiy, Y. Y. (1902). «Materialy dlia Slovaria drevnerusskoho yazyka po rysmennym pamiatnykam» [Materials for the dictionary of the old russian language on written monuments]. T. 2. SPb. : Otd.-nye rus. yaz. y slovesn. Ymp. AN., 1802 (in Russ.).
13. Sreznevskiy, Y. Y. (1903). «Materialy dlia Slovaria drevnerusskoho yazyka po rysmennym pamiatnykam» [Materials for the dictionary of the old russian language on written monuments]. T. 3. SPb. : Otd.-nye rus. yaz y slovesn. Ymp. AN., 1684 (in Russ.).

G. A. YARMOLENKO. THE VERBAL NOMINA AGENTIS OF THE OLD RUS LANGUAGE: COGNITIVE-ONOMASSIOLOGICAL ASPECT

Summary. Introduction. *One of the urgent linguistic problems is the study of the motivation of derivative units, in particular, the verbal agent nouns of the Old Rus language. In the linguistics, motivation has traditionally been analyzed at the boundary of word formation and linguistic semantics, and has been seen as a link between two linguistic characters – the generative and the derivative. The typology of motivation was based on different principles. The development of national cognitive onomasiology has made it possible to interpret this concept in a new way and to distinguish the following types of motivation: propositional, modal, mixed, conceptual and integrative.*

Purpose. *The purpose of the article is to investigate the verbal agentic nouns of the Old Rus language in the cognitive-onomasiological aspect: to interpret their onomasiological structure, to determine the type of motivation of these derivatives.*

Results. *Verbal nomina agentis are usually formed as a result of predicative argumentative motivation, based on the choice of the motivator from the zone of true information about an object obtained in the course of cognitive and practical activity of nominees and represented by signs of direct importance. The semantic typology of predicates is taken into account in the analysis of verbal agent nouns. This made it possible to identify groups of names that are motivated by verbs denoting work, thinking, speech and other activities. The onomasiological structure of the nomina agentis studied necessarily contains an onomasiological trait, the onomasiological basis – a word-forming formant, optional implicit, connotative components. The semantic properties of the Old Rus language are also illustrated by redundancy.*

Originality. *It is the first time in domestic linguistics, that cognitive-onomasiological analysis was applied to study the motivation of derivative nouns of the Old Rus language.*

Conclusion. *The study of the verbal nomina agentis of the Old Rus language in the cognitive-onomasiological aspect shows that these derivatives are formed as a result of predicate-argumentative motivation. Their derivatives are verbs of different semantic classes. The most numerous are the group of agency names, motivated by recruiters with the value of work activity. The onomasiological structure of a number of human names contains an implicit component, a connotative characteristic.*

Key words: *agent, motivation, onomasiological structure, onomasiological sign, onomasiological basis, mental-psychonetic complex, onomasiological-cognitive analysis.*

Надійшла до редакції 29.04.19

Прийнято до друку 27.05.19